

**ՔԱՐՈՋՉՈՒԹՅՈՒՆԸ՝ ՈՐՊԵՍ ՅԵՂԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԱՆՋՐԱԺԵՇՏ ՀԱՏԿԱՆԻՇ (ՀԱԿԱՀԱՅԿԱԿԱՆ ԵՎ ՀԱԿԱ-
ՐԻՆԱԿԱՆ ՔԱՐՈՋՉՈՒԹՅԱՆ ԸՆԴՀԱՆՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ)
ՏԻԳՐԱՆ ՄԱԹՈՍՅԱՆ**

Հայոց ցեղասպանության և Հոլոքոստի ուսումնասիրության ժամանակ ի հայտ է գալիս այն իրողությունը, որ երկու ոճրագործությունների հեղինակներն էլ իրենց ծրագրերը մշակելիս մեծ ուշադրություն են հատկացրել զոհերի դեմ ուղղված քարոզչության ծավալմանը: Հակահայկական և հակահրեական քարոզչության գերագույն նպատակը, պետք է կարծել՝ զոհ հանդիսացող ժողովուրդներին մեկուսացնելու, արտաքսելու, վերջապես՝ ոչնչացնելու գործընթացին «հիմնավորում» տալն էր:

Հայերի և հրեաների դեմ օգտագործվող քարոզչությունը, քերես, առաջին հերթին նախատեսված էր «ներքին սպառման», այն է՝ հասարակ ժողովրդի և սպանություններն ամփջապես իրականացնող անձանց համար: Այս նպատակով երկու դեպքում էլ ակտիվորեն օգտագործվում էին զոհերին տարբեր առիթներով մեղադրելու, նրանց «արժեքը» նսեմացնելու, հետևաբար՝ սեփական հասարակական արժեքների համակարգից դուրս թողնելու քարոզչական մեխանիզմները: Այսպիսի հաշվարկված գործողությունների առաջին նպատակը հայերի և հրեաների հարևանությամբ ապրող ժողովուրդների շրջանում հնուց պահպանված հակահայկական և հակահրեական տրամադրությունների ակտիվացումն էր, ինչը պետք է նպաստեր բնակչության՝ տեղական իշխանությունների հետ համագործակցելուն իսկ հաճախ նաև՝ բուն ցեղասպանական գործընթացին մասնակցելուն:

Հարկ է նշել, որ իթթիհատականների և մացիստների հակահայկական և հակահրեական քարոզչություններն ունեին ընդհանուր և մասնավոր (կամ տեղական) ուղղվածություն: Մրանցից առաջինի նպատակն էր զոհերին ընդհանուր կարգի ամբաստանություններ վերագրելը և նրանց շուրջ բացասական հասարակական մթնոլորտ ստեղծելը: Մասնավոր կամ տեղական քարոզչությունը կոչված էր «ապացուցելու» ընդհանուր քարոզչության ճշմարտացիությունը և, որպես կանոն, նախադրում էր կոնկրետ գործողություններին:

Ինչպես հայերի, այնպես էլ հրեաների պարագայում, վերջիններիս դեմ ուղղված քարոզչության բովանդակությունը մեծ մասամբ պայմանավորվելու էր այն հանգամանքով, որ երկու ցեղասպանությունների հեղինակ պետությունները՝

Թուրքիան և Գերմանիան, գտնվում էին պատերազմական վիճակում: Մա, իր հերթին, հարմար առիթ պետք է հանդիսանար հայերից և հրեաներից ներքին թշնամու կերպար ստեղծելու համար:

Իթքիհատականները, հայերին նույնացնելով իրենց թշնամի պետությունների, մասնավորապես՝ Ռուսաստանի հետ,¹ սկսեցին նրանց «կասկածել» դավաճանության և «մեջքից հարվածելու» ցանկության մեջ: 1915 թ. դեպքերի ժամանակակից թուրք պատմաբան Ահմեդ Ռեֆիկն իր «Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր» գրքում նկատում է, որ պատերազմի ժամանակ թուրքական իշխանությունները լուրեր էին տարածում, թե հայերը միանալու են թշնամուն, Ստամբուլում ապստամբություն են բարձրացնելու, սպանելու են իթքիհատական կուսակցության առաջնորդներին և քացելու են Բոսֆորի նեղուցը դաշնակիցների առջև: Ըստ հեղինակի, «այս նողկալի խաբեությունները կարողացան համոզել միայն հասարակ ժողովրդի այն հատվածին, որը չէր գիտակցում իր քաղցած լինելը»:²

Այս գործին, մասնավորապես, օժանդակում էր թուրքական մամուլը, որը նույնպես դավաճանության մեղադրանքներ էր հնչեցնում: Այսպես, Կ. Պոլսում լույս տեսնող թուրքական «Կարագյոզ» թերթը գրում էր, թե «հայերի դեմքը կացության չափանիշն է. եթե այն ուրախ է, ապա դաշնակիցների գործերը բարվոք են, երբ մթազնած է, նշանակում է՝ վատ են ընթանում»:³

Այս մեղադրանքներն ավելի առարկայական դարձնելու համար իթքիհատականները դիմում էին նաև կոնկրետ միջոցների: Դրանցից կարելի է հիշատակել Հնչակյան գործիչների դատավարության՝ որպես քարոզչական հնարքի օգտագործման փաստը: Ինչպես հայտնի է, 1913թ. թուրքական իշխանությունները ձերբակալել էին Հնչակյան կուսակցության Կ. Պոլսի մասնաճյուղի բոլոր անդամներին՝ Թալեաթի և նրա զինակիցների դեմ մահափորձ «նախապատրաստելու» ամբաստանությամբ: Նրանցից 20 նշանավորներին ռազմական դատարանը 1915թ. մայիսի 27-ին դատապարտեց մահապատժի, որն ի կատար ածվեց նույն թվականի հունիսի 15-ին: Ըստ Վ. Դադրյանի, այն հրապարակայնությունը, որ տրվեց մահապատժի լուսաբանմանը ամբողջ կայսրությունով մեկ, ծառայեց նրան, որ յուրաքանչյուր թուրքի համար հայկական ողջ համայնքը դառնա կասկածելի և դատապարտելի:⁴

Թուրքական իշխանությունները հակահայկական քարոզչության նպատակներով օգտագործեցին հատկապես 1915թ. ընթացքում կայսրության տարբեր վայրերում՝ Վանում, Շարին-Գաբահիսարում, Ուրֆայում և այլուր տեղի ունեցած հայերի ինքնապաշտպանական կռիվները, որոնք ներկայացվում էին որպես ընդհանուր կասկածները և ամբաստանությունները «ժիլմավորող» ապացույցներ:

Հարկ է նաև նշել, որ գրեթե միշտ՝ Թուրքիայի տարբեր մասերում հակահայկական գործողություններից առաջ, այս ամբաստանությունների կողքին հնչում էին նաև ավելի մասնավոր մեղադրանքներ: Այսպես, Մեքստիայի նահանգում կեղծ լուրեր էին տարածվում, թե իբր հայերը բուժավորել են թուրք զինվորների հացը:⁵ Նման մեղադրանքներ են հնչում նաև Հալեպում՝ հայ զինվորների հասցեին:⁶ Դիարբեքիրում կեղծ լուրեր են տարածվում, թե իբր այդտեղի հայերը 40 ռումբ են ուղարկել Վանի պաշտպաններին:⁷ Կարինում հայ բժիշկները մեղադրվում էին թուրք զինվորներին դիտավորյալ արձակուրդային թղթեր տալու մեջ, որի նպատակն էր

կազմալուծել օսմանյան բանակը:⁸ Այս մեղադրանքների շարքը կարելի է շարունակել:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ընթացքում մացիստները ևս դիմել են ակտիվ հակահերեական քարոզչության: Վերջինիս բովանդակությունը, ինչպես և իթթիհատական քարոզչության դեպքում, բաղկացած էր մի քանի ինֆորմացիոն շերտերից: Նախ պետք է ասել, որ ի տարբերություն հայերի, հրեաները մեղադրվում էին ավելի գլոբալ «ժանցանքներ» մեջ: Օրինակ՝ դեռ 1937 թ. ֆաշիստական Գերմանիայի պրոպագանդայի մինիստր Գեբելսը կուսակցական համագումարի ժամանակ հրեաների մասին խոսելիս ասել էր հետևյալը. «Եվրոպան պետք է տեսնի և ճանաչի վտանգը... Մենք... ցույց կտանք, որ հրեան հանդիսանում է աղետների սկզբնավորողը և ոգեշնչողը, որոնց հաշվին էլ մա հարստանում է... Տեսե՛ք, ահա՛՝ մոլորակի թշնամին, քաղաքակրթություններ փլուզողը, ժողովուրդների միջի մակարույծը, Զառսի որդին, շարիքի մարմնացումը»:⁹ Հենց այս խոսքերն էլ, ընդհանուր առմամբ, պատերազմի ժամանակ պայմանավորեցին հակահերեական քարոզչության բովանդակությունը:

Այս ուղղությամբ մացիստների ձեռնարկած քայլերից, մասնավորապես, կարելի է նշել Արևելյան և Արևմտյան Եվրոպայի օկուպացված երկրներում «Միոնի իմաստունների արձանագրությունների»՝ դեռ դարասկզբից հայտնի առասպելը մտրից ակտիվ շրջանառության մեջ դնելու փորձը:¹⁰ Հայտնի է նաև, որ հետագայում՝ 1943թ. նույն Գեբելսի հրամանով արտասահմանյան երկրներ հեռարձակվող ռադիոհաղորդումներում մախկին 70-ի փոխարեն 80 տոկոսի էր հասցվել հակահերեական նյութերի ծավալը:¹¹

Ինչպես և երիտթուրքերի դեպքում, մացիստական քարոզչությունը օգտագործեց նաև պատերազմի գործոնը: Հրեաներն սկսեցին նույնացվել Գերմանիայի թշնամի պետության՝ ԽՍՀՄ-ի քաղաքական համակարգի հետ, որի նպատակը բնակչության հակաբուլշևիկյան տրամադրությունները հրեաների դեմ օգտագործելն էր: Այս կարգի քարոզչությունը հատկապես ուժեղացավ Խորհրդային Միության տարածքների զավթումից հետո (պետք է նշել, որ հատկապես այս տարածքներում էր, որ գերմանացիները տեղական բնակչության աջակցության կարիքն ունեին՝ հրեաներին արագ հայտնաբերելու և ոչնչացնելու համար): Այս նպատակով զանազան միջոցների կողքին՝ գերմանացիները դիմեցին տեղական մամուլի օգնությանը:

Նախապես Գերմանիայում պատրաստվում էին հակահերեական հոդվածների ժողովածուներ, որոնք տեղում հանձնվում էին տպարան և լույս տեսնում թուսերեն լեզվով:¹² Այդ հոդվածներում, մասնավորապես, խոսվում էր համաշխարհային և թուսական ճակատագրերի վրա հրեաների ունեցած «աղետալի» ազդեցության, հրեական ծագում ունեցող խորհրդային մի շարք գործիչների մասին (Կազանովիչ, Մելիս, Լոզովսկի, Էրենբուրգ և այլոք), ինչպես նաև տպագրվում էին հակահիտլերյան կռալիցիայի ղեկավարների ծաղրանկարները՝ համաշխարհային հրեականության սպասավորների տեսքով:¹³ Օրինակ՝ Միմֆերտալի «Գոլոս Կոիմա» թերթում 1941-1944թթ. լույս տեսած հոդվածներից մի քանիսի վերնագրերը խոսում են մացիստական քարոզչության ընդհանուր բովանդակության մասին. «Եվրոպան կազատագրվի ջիտոներից», «Մասոնականությունը բոլոր ժողովուրդների թշնամին է», «Խիղճ չունեցող ռասան արժանի չէ կարեկցանքի», «ԽՍՀՄ-ը ջիտոների հենարանն է» և այլն:¹⁴

Հետաքրքիր է, որ հրեաներին բուլղարացիների հետ նույնացնելու քաղաքական հնարքի սնանկությունը հասկացել էին նաև ոչնչացման գործընթացն անմիջապես իրականացնողները: Օրինակ՝ 1941թ. սեպտեմբերին Կոստանբուլում անվտանգության գլխավոր վարչությանը («RSHA») ուղղված իր զեկուցագրում՝ Ռեյխախմայի տարածքում գործող «C» օպերատիվ ջոկատի հրամանատարությունը հետևյալն էր գրում. «Բուլղարիայի աշխատանքն իրականացվում է հրեաների, ռուսների, վրացիների, հայերի, լեհերի, լատվիացիների, ուկրաինացիների կողմից. բուլղարիայի ապարատը ոչ մի դեպքում չի կարելի նույնացնել հրեական բնակչության հետ»:¹⁵

Եթե իթթիհատականները «մեջքից հարված» ստանալու մտավախությունը և, հետևաբար, կարծր միջոցների դիմելու անհրաժեշտությունը «հիմնավորում» էին մի քանի վայրերում հայերի մղած ինքնապաշտպանական կռիվներով, ապա նացիստների դեպքում մնան «հիմնավորումներից» մեկը դարձավ օկուպացված տարածքներում սկիզբ առած հակագերմանական պարտիզանական պայքարը:¹⁶ Վերջինս, գերմանացիները միտումնավոր կերպով ներկայացնում էին որպես հրեաների կողմից ղեկավարվող և ուղղորդվող պայքար: Ռեյխի, կրկին շեշտվում և «արդարացվում» էր հրեաների ոչնչացման անհրաժեշտությունը:

Ինչպես և հայերի դեպքում, հրեաների հանդեպ ևս օգտագործվում էին ավելի կոնկրետ մեղադրանքներ: Այսպես, 1941թ. սեպտեմբերին Կիևում բռնկված մեծ հրդեհի մեղավորներ էին համարվել հրեաները: Մինչև 2500 հրեաներ էին զնդակահարվել «լուրեր տարածելու» մեղադրանքով:¹⁷ Օդեսայի օկուպացիայի ընթացքում ռումինական զորանոցի շենքի պայթեցումը դիտվել էր որպես հրեական սադրանք, ինչը դարձել էր տեղի 35 հազար հրեաների սպանության պատրվակ:¹⁸

Հատկանշական է, որ Հոլոքոստի ընթացքում հրեաների կողմից ցույց տրված հուսահատ դիմադրության հատուկ նշան դեպքերը ևս, ինչպես, օրինակ, Վարշավայի գետտոյում,¹⁹ նացիստները ներկայացնում էին որպես հրեական ավազակախմբերի գործունեության դրսևորում: Այս իրողությունը, իր հերթին, հիշեցնում է թուրքական իշխանությունների կողմից հայ ինքնապաշտպաններին ներկայացվող մեղադրանքները:

Պետք է կարծել, որ թուրքական և գերմանական քաղաքական քաղաքականությունը գոհերի շուրջ թշնամական մթնոլորտ ստեղծելուց բացի, միաժամանակ ծառայում էր մեկ այլ ոչ պակաս կարևոր նպատակի. այն՝ սպանությունների գործընթացին անմիջապես մասնակցող և աջակցող մարդկանց համար հոգեբանական արդարացման յուրատեսակ միջոց էր հանդիսանում: Սա ավելի հասկանալի է դառնում ստորև ներկայացվող օրինակների դիտարկումից:

Մասնավորապես, աչքի է ընկնում այն իրողությունը, որ և՛ թուրք, և՛ գերմանացի դահիճները հայերի և հրեաների ոչնչացումն իրականացնող մարդկանց շրջանում փորձում էին ներարկել այն մտայնությունը, թե նրանք պատմական «մեծ առաքելության» մեջ են ներգրավված: Պատերազմի տարիներին թուրք տարբեր պաշտոնյաների հետազոտում և ծածկագրերում հայերի ոչնչացման գործն անվանվում է «սուրբ գործ»,²⁰ «սրբազան մտադրություն»:²¹ Դոկտ. Նազըմը անգամ հայտարարել էր, որ հայերին ոչնչացնելու ձեռնարկով արմատապես կլուծվի «Արևելյան հարցը»:²²

Նացիստները ևս հրեաներին սպանելու իրենց քաղաքականությու-

նը փորձում էին վարագործել «պատմական առաքելության» շղարշով: Օրինակ՝ Հիմերը հրեաների և այլ «ուշ պիտանի» տարրերի ոչնչացումը հիմնավորելու և իր ստորադասներին խրախուսելու համար օգտագործում էր հետևյալ կոչելիք. «Մրանք այն ճակատամարտերն են, որոնք մեր ապագա սերունդները ստիպված չեն լինի նորից տալու»,²³ «Մա մեր պատմության փառավոր էջն է, որը երբեք չի գրվել և չի գրվի ուրիշների կողմից»²⁴ և այլն:

Ուշագրավ է նաև այն ընդհանրությունը, որը վերաբերում է թուրք և գերմանացի ոճրագործների՝ երեխաների ոչնչացումը «եխմնավորելու» և ամիֆջակամ մարդասպաններին խրախուսելու գործելակերպին: Այսպես, Տեր-Ջորի հայերի սպանության գլխավոր կազմակերպիչ Ջեքի բեյը հաճախ ինքն իր ձեռքով սպանում էր հայ մանուկներին և իր օգնականներին ասում. «Մի՛ կարծեք, որ ամենդի սպանեցի, սրանց մույնիսկ մորածինները հանցավոր են, քանի որ վրեժի սերմը պիտի կրեն իրենց մեջ. եթե ուզում եք վաղվա օրվա համար ապահով լինել, մի՛ խնայեք նաև փոքրերին»:²⁵

Միջազգային տրիբունալում «C» օպերատիվ ջոկատի հրամանատարներից մեկի՝ Էրվին Շուլցի տված վկայությունների համաձայն՝ Հիմլերը և Հայդրիխը հրամայել էին իրենց ոչնչացնել բոլոր հրեաներին, այդ թվում՝ կանանց և երեխաներին, որպեսզի «վերջիններից վրիժառուներ չմեծանան»:²⁶

Անժխտելի փաստ է, որ հակահայկական և հակահրեական քարոզչության ընթացքում օգտագործվում էին մասնախմբաց պատմական ժամանակաշրջանից հայտնի այնպիսի մեթոդներ, որոնք ուղղված էին հիմնականում բնակչության առավել հետամնաց խավերի թշնամանքը գրգռելուն: Այս իմաստով հետաքրքիր ընդհանրություններ կարելի է նկատել երիտթուրք և մացիստ ոճրագործների գործելակերպում:

Թուրքիայի բնակչության առավել հետամնաց և կրոնամոլ հատվածներին զենքի կոչելու համար, օրինակ, հաղկավոր էր դիպչել նրանց կրոնական զգացմունքներին. այս հնադրն իրեն հատկապես արդարացրել էր աբդուլհամիդյան ջարդերի ընթացքում: Օգտագործելով նախորդ փորձը՝ պատերազմի սկզբին երիտթուրքերի թելադրանքով Թուրքիայի սուլթան Մեհմեդ V-ը և շեյխուլիսլամը²⁷ «ամհավատների» դեմ հրապարակայնորեն «ջիհադ»՝ սրբազան պատերազմ, հայտարարեցին: Մրա առաջին նպատակը թուրք զինվորների մոլեռանդության ապառնակումն էր Ամուսանի քրիստոնյա պետությունների դեմ պայքարում: Ջիհադի կոչերը նպատակ ունեին նաև կայսրության մահմեդական բնակիչներին մասնակից դարձնել հայերի ջարդերին, կամ, զոհե, հետ պահել տեղահանությանը խոչընդոտ լինելուց:

Պատահական չէ, որ 1914թ. հոկտեմբերին բուրժուական իշխանությունների կողմից պատրաստված և հիմք հազար բառ պարունակող «ջի-հադի» տեքստում կային հետևյալ տողերը. «...Մաքքըն՝ երկիրը անբաղձալիներից, սա միակ առիթն է: Անհավատների արյունը անարժեք է: Երդուն տվեք սպանել առնվազն երեք կամ չորս անհավատների: Դրանից ավելի բարի գործ չկա»:²⁸

Բացի այդ, 1915թ. դեպքերի ականատեսների վկայությամբ՝ թուրք պաշտոնյաները և մահմեդական կրոնավորները շրջում էին բնակավայրերում և հավատակիցներին կոչ անում կատարել իրենց կրոնական պարտավորվածությունները: Տեղացիներին նախանգում, օրինակ, ամեն ուրբաթ կատարվող աղոթքի ժամանակ կրոնավորներն օգտագործում էին Ղուրա-

նի հետևյալ մեջբերումը. «Աստված, նրանց՝ գյավուրների, զավակներին որբացրու, կանանց այրիացրու, նրանց հարստությունը տուր մահմեդականներին»:²⁹

Հրեաների ոչնչացման գործն ավելի դյուրին դարձնելու նպատակով մացիստները ևս դիմեցին հին ժամանակներում գործածված միջոցների: Հայտնի է, որ մախիկնում հակահրեական տրամադրությունները խթանելու, ջարդեր կազմակերպելու համար մույնպես օգտագործվում էր կրոնի գործոնը: Հրեաները, որպես կանոն, մեղադրվում էին Աստծո որդուն՝ Հիսուս Քրիստոսին, սպանելու մեջ: Միջնադարում սրան գումարվեց մահ նրանց հասցեին ուղղված այն մեղադրանքը, թե իբր հրեաներն իրենց կրոնական տոներին, հատկապես՝ Չատիկին, գողանում են քրիստոնյաների մանուկներին և սպանում՝ նրանց արյունը ծխակատարությունների ժամանակ օգտագործելու նպատակով:³⁰

Երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ մացիստները չհապաղեցին օգտագործել այս կեղծ ամբաստանությունը: Դրա լավագույն ապացույցը ՄՍ-ի ղեկավար Հիմլերի կողմից իր ենթակա Կալտենբերուններին գրված մամակն է. «Միբելի Կալտենբերուններ, ես բավականին մեծ քանակությամբ «Հրեաների ծխական սպանությունները» գրքի օրինակներ եմ պատվիրել... Այդ գրքից ուղարկում եմ Չեզ հարյուր օրինակ, որպեսզի բաժանեք ձեր այնզացիստներին և առաջին հերթին՝ հրեական հարցի հետ գործ ունեցող մարդկանց... Ընդհանուր առմամբ, ծխային սպանությունների հարցը պետք է էքսպերտների կողմից հետաքննության առարկա դառնա Ռոմի-նիայում, Հունգարիայում և Բուլղարիայում: Այնուհետև, կարծում եմ, այն կարելի է տարածել մամուլում, ինչը կհեշտացնի հրեաների արտաքսումն այդ երկրներից»:³¹

Իթքիհատականների և մացիստների քարոզչական մեխանիզմների բազմազանությունը հասկանալու համար տեղին է մեջբերել երկու օրինակ ևս: Աշխատանքային գումարտակների հայ զինվորների ոչնչացմանը մահմեդական ժողովրդին մասնակից դարձնելու համար թուրք դահիճները խաբեության միջոցով հաճախ փորձում էին ազդել մարդկանց զգացմունքների վրա: Ժամանակակցի վկայությամբ, հայ տղամարդկանց սպանությունից առաջ մոտակա գյուղերի բնակչությանը հետևյալ բովանդակությամբ հայտարարություններ էին արվում. «Եկե՛ք, ձեր հայրերին և զավակներին պատերազմում սպանողներին զերի ենք բերել: Եկե՛ք, դուք էլ սրանց ջարդեցեք, լուծե՛ք ձեր վրեժը, սրտներդ թեթևացրե՛ք»:³²

Մոտավորապես մույն կերպ գերմանացիները փորձում էին արթնացնել հրեաներին շրջապատող բնակչության՝ հնուց պահպանված թշնամական զգացումները: Օրինակ՝ Լվով քաղաքի օկուպացիայի ժամանակ ուկրաինացի ազգայնականներին՝ հրեական ջարդերին մասնակից դարձնելու համար մացիստական իշխանությունները 1941 թ. հուլիսի 25-ից 28-ը ընկած ժամանակաշրջանում կազմակերպել էին «Մեմյոն Պետլյուրայի վրեժի» ակցիաներ:³³ Արդյունքում՝ ուկրաինացի ազգայնամուլների զազազած ամբոխն սպանել էր բազմաթիվ հրեաների:³⁴

Բնական է, որ գերմանացիների և թուրքերի կողմից տարածած քարոզչությունը որոշակի հաջողություններ էր ունենում ինչպես հայկական և հրեական հարցով զբաղվող պաշտոնյաների, այնպես էլ սպանություններն անմիջապես իրականացնող մարդկանց շրջանում: Այսպես, ցեղասպանության դեպքերի ականատես Գրիգորիս Վարդ. Պալաքյանը Յոզդաքի հայե-

րի սպանության պատասխանատուներից մեկի՝ հարյուրապետ Շյուքրիի հետ ունեցած գրույցի ժամանակ հարցրել էր, թե արդյոք նա չի՞ զգում իր արածների համար: Վերջինս պատասխանել էր. «Ամենևին, ...ես նվիրապան և սրբազան պարտականությունն կատարեցի Աստծո, մարգարեիս և խալիֆիս առջև, ... որովհետև ջիհադ էր հայտարարված... Մի՞ թե պատե՞րազմի մեջ մարդ տպանելը ո՞նի է»: ³⁵ Մեկ այլ դեպքում՝ Երզնկայի մոտ տեղացիները հանդիպել էին մի մարդու, որն արդեն 250 հայ էր սպանել և ապաստում էր տարագիրների հաջորդ քարավանին: Այս մարդն իր արարքների արդարացիությունն հիմնավորում էր նրանով, որ բոլոր սպանվողներն էլ «անհշիսմական, ազատական և ընկերվարականներ էին»: ³⁶ Իթթիհատականների կողմից կիրառվող կրոնական քարոզների հանդեպ հատկապես ընկալունակ էր մահմեդական բնակչությունը: Սրա արտահայտությունն են, մասնավորապես, կոտորածների նկարագրություններում հաճախակի հանդիպող այն դեպքերը, երբ հայերի վրա հարձակվող մահմեդականները կրոնական բնույթի կոչեր են անում: Օրինակ՝ ըստ Խարբերդի նահանգում տեղի ունեցած դեպքերի նկարագրության՝ քրդերը հայերի վրա հարձակվելիս բռնվում էին «Կեցցե Մուհամեդը»: ³⁷ Իսկ Խարբերդ քաղաքի հայության տեղահանությունից հետո հասարակ թուրքերն ասել էին, թե «Մուհամեդը հաղթանակեց Քրիստոսին, իսկ մահիկը՝ խաչին»: ³⁸

Ինչպես և հայերի դեպքում, մացիստ դեկավարության տարածած պրոպագանդան իր ազդեցությունն էր ունենում նաև հրեաների սպանությունն անմիջապես իրականացնողների վրա: Նացիստների շրջանում առաջացած հակահրեական ատելության չափը հասկանալու համար լավագույն օրինակը, թերևս, հրեաների առաքումը դեպի համակենտրոնացման ճամբարներ իրականացնող պաշտոնյայի՝ Ադոլֆ Էյխմանի խոսքերն են: Վերջինս պատերազմի ավարտից առաջ իր ընկերներին ասել էր. «Ես ծիծաղելով կցատկեմ իմ գերեզմանափոսի մեջ, բանի որ խղճիս վրա հինգ միլիոն հրեական կյանքեր ունենալու գիտակցումն ինձ մեծագույն հաճույք է պարգևում»: ³⁹ Հետաքրքիր փաստ է նաև այն, որ պատերազմից հետո հոգեբանների հետազոտությունները ցույց էին տվել, որ Բուխենվալդ և Դախաու համակենտրոնացման ճամբարներում ծառայող ՄՄ-ի անդամները խորապես համոզված էին նախապատրաստվող համաշխարհային հրեական դավադրության մեջ: ⁴⁰

Մեր կարծիքով, հենց վերոհիշյալ քարոզչական քաղաքականության համատեքստում պետք է դիտել նաև երկու ցեղասպանությունների ժամանակ թուրք և գերմանացի բժիշկների կողմից հայերի և հրեաների նկատմամբ կիրառած և մահացու ելք ունեցող «գիտափորձերը»: Սա ևս փայլուն մի ապացույց է այն բանի, որ իթթիհատական և մացիստական քարոզչության հետևանքով անգամ բժիշկները հայերին և հրեաներին սկսել էին դիտել ոչ թե որպես հավասար մարդկային էակների, այլ թշնամիների և թերմարդկանց, որոնց հետ կարելի էր վարվել ցանկացած կերպ: ⁴¹

Թուրքերի և գերմանացիների կիրառած վերոհիշյալ քարոզչական մեխանիզմների շարքում կարելի էր առանձնացնել ևս մեկ ընդհանրություն: Դա երկու ցեղասպանությունների հեղինակների կողմից տարածվող այն հավաստիացումներն էին, ըստ որոնց՝ կատարվող հանցանքների համար ոչ մի մասնակից որևէ պատասխանատվություն չպետք է կրեր: Անկասկած, սա ևս կարող էր նպաստել ցեղասպանական գործընթացի արդյունա-

վետությանը:

Նյուրնբերգյան դատավարության ժամանակ Օհլենդորֆը (Ռուսաստանի ծայր հարավում հրեական հարցով զբաղվող «D» օպերատիվ ջոկատի հրամանատար) պատմել էր, որ 1941թ. վերջերին Հիմլերը ժամանել էր Ուկրաինայի Նիկոլաև քաղաքը և խորհրդակցություն ունեցել օպերատիվ խմբերի ղեկավարների հետ: Այդ խորհրդակցության ընթացքում Հիմլերը կրկնել էր հրեաներին ոչնչացնելու հրամանը և ավելացրել, թե այն մարդիկ, որոնք ղեկավարում են այդ գործընթացը կամ անմիջական մասնակցում են դրան, ոչ մի անձնական պատասխանատվություն չեն կրում այդ հրամանի կատարման համար: Պատասխանատվություն են կրում միայն ինքը և ֆյուրերը:⁴²

Համանման հավաստիացումներ էին տալիս նաև երիտթուրք ղեկավարները: Ներքին գործերի նախարար Թալեաթի՝ Հալեպի կուսակալությանն ուղղված 1915թ. հոկտեմբերի 3-ի ծածկագրում հետևյալն էր ասվում. «Ունապարհի ընթացքում հայերի հանդեպ գործադրված ոճիրների համար ժողովուրդը չպետք է հետապնդման ենթարկվի, քանի որ այդ հանցանքները ծառայում են կառավարության նպատակներին»:⁴³ Իսկ Հալեպի գաղթականության վարչության պետ Աբդուլահատ Նուրիի՝ Պապ ավան ուղարկված հրահանգում ասվում էր. «Պապի կազան հայերից դատարկելու ընթացքում գործադրվելիք խստությունների համար ոչ ոք պատասխանատվության չի ենթարկվելու»:⁴⁴

Այսպիսով, երկու ժողովուրդների զանվածային ոչնչացման գործընթացների անբաժան մասն է կազմել հակահայկական և հակահրեական քարոզչությունը: Դրանցից յուրաքանչյուրը հետապնդել է իր գոհի շուրջ թշնամական մթնոլորտ ստեղծելու, նրա ոչնչացումը «հիմնավորելու» և դահիճներին խրախուսելու նպատակ:

ԾԱՆՈԹԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

¹ Թուրքական իշխանությունների կողմից արևմտահայերի նույնացումը Ռուսաստանի հետ հատկապես վտանգավոր էր նրանով, որ, ինչպես նշում է թուրքերի էթնիկական հոգեբանության վերաբերյալ իր ուսումնասիրությունում Մ. Լուրինեն, «ռուսների կողմից երկու դարերի ընթացքում թուրքերի նկատմամբ տարած անընդհատ հաղթանակների պատճառով վերջիններիս գիտակցության մեջ ստեղծվել էր Ռուսաստանի՝ որպես դարավոր և հավերժական թշնամու կերպարը...»: (Лурье Светлана. Официальная идеология и сознание народных масс в Турции. «Метаморфозы традиционного сознания», Санкт-Петербург, 1994, стр. 105):

² Ռեֆիկ Սևնեդ. Երկու կոմիտե՝ երկու ոճիր, Երևան, 1997, էջ 51:

³ Բինոն Ռոբն. Հայերու քնաջնջումը: Գերմանական մեթոս – թրքական գործելակերպ, Կ. Պոլիս, 1919, էջ 20:

⁴ Dadrian Vahagn N. "The Secret Young-Turk Ittihadist Conference and the Decision for the World War I Genocide of the Armenians". In *Holocaust and Genocide Studies*. 1993, Volume 7, Number 2, p. 190.

⁵ Ղազարյան Հայկազն. Ցեղասպան թուրքը. Պէյրուք, 1968, էջ 92:

⁶ Dadrian Vahagn N. նշված աշխ., 192:

⁷ Ղազարեան Հայկազն. նշված աշխ., էջ 199:

⁸ Չարդզ Ղազար. Յուշամատենան Բարձր Հայքի: Կարինապատում, Պէյրուք, 1957, էջ 468:

- ⁹ Кони Норман. Благославление на геноцид: миф о всемирном заговоре евреев и "Протоколов сионских мудрецов", Москва, 2000, стр. 139.
- ¹⁰ Նույն տեղում, էջ 128:
Դարասկզբին միտումնալոր կերպով հորինված այս գրքում ներկայացվում էին հրեաների կողմից իբրև թե աշխարհին տիրանալու ծրագրերը և ձևերը:
- ¹¹ Նույն տեղում, էջ 141:
- ¹² Тятлыг Михаил. "К вопросу об антисемитской пропаганде на оккупированных территориях СССР: новые источники", *Холокост и соучастность*. 2002, N 4, стр. 5.
- ¹³ Նույն տեղում, էջ 6:
- ¹⁴ Նույն տեղում:
- ¹⁵ Hilberg Raul, *The Destruction of the European Jews*. Chicago: Quadrangle Books, 1967, p. 225.
- ¹⁶ Ի պատասխան 1941թ. հուլիսի 3-ին Մտալինի՝ գերմանացիների քիկունքում պարտիզանական պատերազմ սկսելու կոչին, Հիտլերը նույն թվականի հուլիսի 16-ին հայտարարել էր. «Պարտիզանական պայքարի գոյությունը մեզ իրավունք է վերապահում ոչնչացնել մեր ճանապարհին հանդիպող ամեն ինչ»: (Buchler Yehoshua, "Kommandostab Reichsfuhrer-SS: Himmler's Personal Murder Brigades in 1941". In *Holocaust and Genocide Studies*, 1986, Volume 1, Num. 1, p. 14).
- ¹⁷ Hilberg Raul. նշված աշխ., էջ 217:
- ¹⁸ Арад Ицхак. Нацизм и уничтожение евреев в Европе в годы Второй мировой войны. В кн. "Холокост-Сопротивление-Возрождение", Москва-Иерусалим, 2000, стр. 68.
- ¹⁹ 1943թ. գարնանը Վարշավայի գետառլի 400 հազար հրեաներից մնացել էին ընդամենը 60 հազար հոգի: Այն բանից հետո, երբ ստացվեց վերջիններիս «վերաբնակեցման» հրամանը, այստեղի հրեաները ապրիլի 19-ին դիմեցին զինված ինքնապաշտպանության: Մինչև մայիսի կեսերը տևած մարտերում բոլոր պաշտպանները ոչնչացվել էին իսկ այդ մնացած հրեաները՝ ուղարկվել «մահվան ճամբարներ»: (Մանրամասն տե՛ս Shirer William L. *The Rise and Fall of the Third Reich*, New York: Crest Book, 1960, pp. 1269-1273: Տե՛ս նաև CC в действии. Документы о преступлениях СС, Москва, 1969, стр. 247):
- Ի դեպ՝ հրեա պատմաբան Յաար Աուրոնի դիտարկմամբ, ինչպես այս, այնպես էլ մյուս գետառներում (Բելախտոկ, Լովնո), գերմանացիներին դիմադրություն ցույց տալու կողմնակից հրեա զործիչները զաղտնի քննարկումների ժամանակ որպես ոգեշնչման աղբյուր վկայակոչել են Ֆրանս Վերջելի «Մուսա լեռան քառասուն օրերը» ստեղծագործությունը: (Մանրամասն տե՛ս Auron Yair. *The Banality of Indifference. Zionism and the Armenian Genocide*, New Brunswick: Transaction Publishers, 2000, pp. 301-306).
- ²⁰ Անտոնյան Արամ. Մեծ Ոճիրը. Հայկական վերջին կոտորածները և Թալեսթ փաշա. Երևան, 1990, էջ 41:
- ²¹ Նույն տեղում, էջ 26:
- ²² Նույն տեղում, էջ 130:
- ²³ Arendt Hannah. *Eichmann in Jerusalem. A Report on the Banality of Evil*. New York: The Viking Press, 1963, p. 105.
- ²⁴ Кони Норман. նշված աշխ., էջ 149:
- ²⁵ Անտոնյան Արամ. նշված աշխ., էջ 111:
- ²⁶ Шульмейстер Ю.А. Гитлеризм в истории евреев. Киев, 1990, стр. 73.
- ²⁷ Բաղկականին հետաքրքիր է այն հանգամանքը, որ պատերազմի ժամանակ շեյ-խալիսլամի պաշտոնը (1913 թվականից սկսած) զբաղեցնում էր իբրիհառական քաղաքական զործիչ Մուստաֆա Հայրի բեյը, ինչը, ըստ բոլոր պատմաբան Ահմադ Ֆերոզի, արմատական շեղում էր մահմեդական ավանդույթներից: (Տե՛ս Ahmad Feroz. *The Young Turks. The Committee of Union and Progress in Turkish Politics 1908-1914*, Oxford: Oxford University Press, 1969, p. 148): Հասկանալի է,

որ այս բարձրագույն կրոնական պաշտոնը իբրև հասակակիցներն օգտագործեցին նաև իրենց հակահայկական քաղաքական նպատակների իրագործման համար:

²⁸ Ղազարյան Հայկազն. նշված աշխ., էջ 27:

²⁹ Սկրտչեան Թովմաս Գ. Տիգրանակերտի մահանգի ջարդերը եւ քիւրտերու զազանութիւնները, Գահիրէ, 1919, էջ 47:

³⁰ Sten Trahtenberg Джашуа, Дьявол и евреи. Средневековые представления о евреях и их связь с современным антисемитизмом, Москва-Иерусалим, 1998, стр. 117.

³¹ СС в действии, стр. 227-228.

³² Գաբրիելեան Կարապետ. Եղեռնապատում փոքրոն հայոց և մոքին մեծի մայրաքաղաքին Սեբաստիոյ. Պոսթըն, 1924, էջ 169:

³³ Ուկրաինական բանակի նախկին հետման Միմոն Պետլուրան 1917-1920թթ. քաղաքացիական կռիվների ժամանակ մասնակից էր եղել հրեական կոտորածների կազմակերպմանը և 1926թ. սպանվել էր Փարիզում հրեա վրիժառու Մոլոմոն Ըվարցրարդի կողմից: Ի դեպ՝ Հոլոքոստի մասնագետ Հաննահ Արենդտը Մոլոմոն Ըվարցրարդին և նրա դատավարությունը Փարիզում նմանեցնում է Մոդոմոն Թեկերյանի և բեռլինյան դատավարության հետ, հաշվի առնելով այն իրողությունը, որ երկու դեպքում էլ վրիժառուներն արդարացվել էին: (Sten Arendt Hannah. նշված աշխ., էջ 265-266):

³⁴ Шутьмехстер Ю. А. նշված աշխ., էջ 79:

³⁵ Պալարյան Գրիգորիս. Հայ Գողգոթան: Դրվագներ հայ մարտիրոսագրությունեն: Բեռլինեն դեպի Ջոր. Երևան, 1991, էջ 217:

³⁶ Բինոն Ռոնն. նշված աշխ., էջ 37:

³⁷ Տեն Փիրմեան Ն. Խաբրերդի եղեռնը, Պոսթըն, 1937, էջ 302:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 227:

³⁹ Arendt Hannah. նշված աշխ., էջ 46:

⁴⁰ Коня Норман. նշված աշխ., էջ 149:

⁴¹ Հայտնի է, որ Երկրորդ աշխարհամարտի տարիներին մացիստների համակենտրոնացման ճամբարներում լայն մասշտաբներով բժշկական գիտափորձեր էին տեղի ունենում հրեական և սլավոնական ազգությունների ներկայացուցիչների նկատմամբ: Այս առումով հատկապես հայտնի էին Օսվենցիմ (մարդկանց ստերոիդացման գիտափորձեր), Դախաու (սառեցման գիտափորձեր, վարակում ծաղկախոթով, դեղնախտով), Ռավենսբրյուկ (կանանց վարակում զազային զանգրենայով) և այլ ճամբարները: (Մանրադասան տեն Мельников Д. Черная Л. Тайны гестапо. Империя смерти, Москва, 2000, стр. 307-316: Նաև Shirer William L. նշված աշխ., էջ 1274-1288):

Պարզվում է, որ թուրք բժիշկները ևս այքի են ընկել հայերին իրենց գիտափորձերի առարկա դարձնելու գործում: Մասնավորապես, առավել այքի է ընկնում Երզնկայում տեղի ունեցածը: Այստեղ 1915-1916թթ. ծնունդ ընթացքում պաթոլոգանատոմիայի պրոֆեսոր Համդի բեյն աշխատանքային գումարտակներում գտնվող երիտասարդ և ամրակազմ հայ զինվորներին ներարկել էր բժափոր տիֆի մանրէներից չվարակազերծված իր պատվաստանյութը: Դրա հետևանքով մի քանի օրերի ընթացքում բազմաթիվ հայ երիտասարդներ էին մահացել: (Геноцид армян в Османской империи. Сборник документов и материалов. Под редакцией М. Г. Нерсисяна, Ереван, 1982, стр. 437-441. Տեն նաև Գույումճյան Վահան. Թուրք բժիշկների ռմրագործությունները Մեծ եղեռնի ժամանակ, Երևան, 2001, էջ 6-17):

⁴² Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. Сб. материалов в семи томах. Под общ. редакцией Р. А. Руденко, том 4, Москва, 1959, стр. 628.

⁴³ Անտոնյան Արամ. նշված աշխ., էջ 203:

⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 97:

Резюме

Пропаганда как необходимый признак геноцида
(сходства антиармянской и антисемейской пропаганд)

Тигран Матосян

Политика антиармянской и антисемейской пропаганды, проводимая соответственно иттихадистскими и нацистскими властями в процессе уничтожения армян и евреев, является одной из существенных черт двух геноцидов. Главной целью этих политик являлось создание негативной общественной атмосферы вокруг армянского и еврейского населения, в условиях которой процесс изоляции, высылки и уничтожения жертв становился более эффективным.

Разнообразные методы пропаганды, применяемые турецкими и германскими властями, также имели своей целью психологическую подготовку людей непосредственно задействованных в процессе убийств. Последним армяне и евреи представлялись в образе врагов, изменников, вредных элементов и т.д., чем и "обосновывалось" необходимость их уничтожения.

Summary

Propaganda as a Necessary Feature of Genocide
(The Similarities of Anti-Armenian and Anti-Jewish Propagandas)

Tigran Matosyan

The anti-Armenian and anti-Jewish propaganda policies, carried out by the Young Turk and Nazi governments in the process of the Armenian Genocide and Holocaust, shared a number of common features. Through the propaganda work the authors of the two genocides tried to create a negative public atmosphere around the Armenians and Jews, thereby making the isolation, expulsion and annihilation of the victims more effective.

The diversity of propaganda methods used by the perpetrators was also aimed at the consciousness of the immediate carriers of the killings. To the latter the Armenians and Jews were presented in the image of an enemy, traitor or a dangerous element; therefore, their extermination was considered imperative.